

VARGYAS LAJOS

Honfoglalás előtti, keleti elemek a magyar folklórban

Amióta a nyelvtudomány kétségtelenné tette a magyar nyelv finnugor eredetét és a benne mutatkozó magyaránú bolgár-török hatást, a magyar néprajzkutatók érdeklődése is egyre jobban ezeknek a népeknek folklórja felé fordult. Keresték benne a párhuzamokat saját hagyományainkhoz, hogy a teljesebb keleti formák magyarázzák a mi töredékesebb adatainkat, s hogy genetikus kapcsolatot állapítsanak meg a magyar és rokonnépi hagyomány között. Újabban nagyobb áttekin-téssel rendelkezünk az európai és szibériai anyagról, tehát az ilyen kísérletek nagyobb sikerrel kecsegtetnek. Az alábbiakban néhány ilyen párhuzamra szeretném felhívni a szakemberek figyel-mét, minthogy elérkezettnek látom az időt arra, hogy a sokféle részeredményt egymás mellé állít-va beleillesszük az őstörténeti tanulságok kereteibe.

Néhány módszertani megfontolást azonban előre kell bocsátani. Amikor összehasonlító kutatás alapján kapcsolunk valamely műveltségi elemet egy-egy néphez, területhez, korhoz vagy kultúrához, az ilyen eredmény mindig föltevæsszerű, és mindig különböző hibaforrásokkal kell számolnia: 1. a gyűjtés hiányával, vagyis avval, hogy a tárgyalt elem olyan helyen is előfordult vagy előfordul, ahonnan nincs följegyzett adatunk; 2. amikor bizonyos archaikus elemek csak egy meghatározott területen találhatók, nem mindig dönthetjük el, vajon az a terület — például az Abakán melléke — és az ott lakó nép a kérdéses elemeknek *eredeti és egyedüli* hordozója volt-e régen is, vagy egy szélesebb körű kultúrának — például a török népek közös kultúrájának — visszahúzódó maradványa, rezervátuma; 3. aggályok támadhatnak olyan esetben, amikor egy széles területen elszórtan felbukkanó ritka adatokból kell elterjedést-területet megállapítani, vagy egy hagyomány-elemet népekhez, kultúrákhoz kötni. Számolnunk kell tehát azzal, hogy az alábbi párhuzamokból egyiket-másikat későbbi adatok módosíthatnak. Egy dolog azonban talán már ma is biztonsággal leszögezhető: olyan sok adat mutat egyértelműen kelet-európai és szibériai kap-csolatokra, hogy ha egy részük tévesnek bizonyulna is, a nagy számok törvénye akkor is érvénye-sülne, és ez a kapcsolat mindenképpen számottevő lesz népi kultúránk archaikus rétegében. S az is megfontolandó, hogy az első, ritka adatok általában nem a véletlen, kivételes jelenségekből szok-tak felbukkanni, hanem a tömegesből, abból, ami törvényszerű.

Mindezek megfontolásával veszem sorra a folklór különböző műfajaiban mutatkozó keleti párhuzamokat. Nem foglalkozom részletesen a legjobban ismert eredményekkel: a népzene keleti eredetű rétegeivel, Diószegi számánhit-kutatásaival sem a saját ballada-hősének párhuzamaim-mal; ezeket majd a végső áttekintésbe illeszttem bele. Összefoglalom viszont a kevésbé ismert vagy elfelejtett kutatásokat, amelyek történészek sőt néprajzi szakemberek számára is újat tudnak mondani.

Néprajzkutatók előtt sem eléggé ismeretes, hogy van néhány teremtés-monda töredékünk, amit obiugor és szibériai török népek hasonló darabjaival lehet összevetni. Kálmány Lajos jegy-zett föl, és tárgyalt először olyan emberteremtés-mondákat,¹ amelyekben az őrdög szerepe nem

¹ Kálmány Lajos: Világunk alakulásai nyelvhagyományainkban. Szeged 1893. Vö. Var-gyas Lajos: Keleti elemek a magyar néphitben. Antiquitas Hungarica 1947, 81—83 és Oskar Dähnhardt: Natursagen. I. Berlin—Leipzig. 1907.

illik bele a dualisztikus Isten—Ördög elképzelésbe: együtt teremtenek ellentét nélkül. Az ördög formálja ki a testet, de nem tudja megindítani; a lelket Isten lehel belé. Finn-ugor és török-tatár népek ugyanígy tudják, ott azonban az ördög helyett többnyire az „első ember” szerepel. Kelet-Európa népeinél is előfordul ez a forma, de általánosabb, hogy Isten teremti az embert, s míg elmegy lélekért, az ördög megrontja a teremtményt.² Van azonban egy töredékünk, amelynek tudtunkkal nincs párja Kelet-Európában, szomszédainknál,³ viszont részlet-egyezése alapján kapcsolatba hozható a Reguly-gyűjtötte vogul mondával.⁴ Kálmány adatközlője szerint „az ördög embört, lovat ki birt furmálni, de mikő mögindult, porrá vált”. Reguly szerint, Munkácsi fordításában: „Numi Tarem atya im miképpen szól: „fiacskám, az ember születésének dolgát én hogyan mondhatom meg neked? Midőn egykor hideg orru orros szelet fogok támasztani, széles szemű szemes hó alakjában fogok esni, Midőn apró szemű szemes hó fog esni, gyúrj a hóból emberlábak alakot, készíts emberkezes alakot! Készíts lábas állatnak lábas alakját, készíts kezes állatnak kezes alakját! Szárnyas fajta sok állatodnak szárnyas állat szárnyas alakját készíts, karmos állat karmos alakját készíts! . . . Alászállott, aláérkezett. Hó esett. Hóból ember csinál, gyúr, tova dobja: darabokra omlik. Lábasállat-alakot csinál, tova dobja: darabokra omlik. Úgy elment a kedve, s be is ment a házba. Atyjához s anyjához szól: „hiába bajlódtam, élökké nem lesznek: adjatok nekem tanácsot!” Amint látjuk, a magyar adat már csak a legsűrítettebb lényegét tartotta fenn a vogul regének, de egyezése avval még világosan fölismerhető.

Kálmány említett munkájának egy másik, nevezetes darabja egy bizonyos endrefalvi tógáról szól; a homályos értelmű töredékben világteremtésről szóló vogul énekek maradványát kell látnunk, ahogy látta már a közlő Kálmány is: Isten egyszer azt mondta az ördögnek, hogy ncki is lehet birodalma, ha reggeltől estig el tudja „rekeszteni”, akkor oda nem fog sütni a nap. Az ördög azonban nem tudta föltenni a „gombot”, a kakas megszólalt, s a tógát, amely „keresztül van a világon”, besüllyedt a földbe. Ennek a ságúfalusi palóc töredéknek még kopottabb párja bukkant föl Nagyszalontán: az ördögárkot, amely átéri a világot, az ördögök szántották éjféltől az első kakas-szóig (Kálmány: i. m.).

Az előbb idézett vogul rege elején találjuk meg a párhuzamot ehhez a mondához is (a 140—143. lapon): Numi Tarem homokot hozat föl az első emberrel a tenger fenekéről, ami csak többszöri kísérlet után sikerül. Ebből teremti az ember a földet, amely a víz színén forog. Numi Tarem odaadja *ezüstgombos övét*, hogy az ember rakja körül vele a földet. Erre megáll a föld, az övből pedig a fényes Ural hegység „ülepedik”. A körülövezést, a Föld megállítását és az Ural hegység keletkezését még több monda hasonlóan adja elő (uo. II. sz., 36—37. lap és V. sz., 78—82. lap). Úgy látszik, nagyon általános lehetett vogul rokonaink körében. Török népeknél már nem él ez a hagyomány, de köztük is általános, hogy az Uralt „A föld övének” nevezik; hasonló elnevezés él az oroszok között is: Каменный пояс = kőöv.

Első mondánkban még világos, hogy az „ördög” itt demiurgosz, Isten segítőtársa, vele egyetértésben teremti a földet, illetve már csak „saját birodalmát”, akárcsak a vogulok „első embere”; a tógát is, mint az Ural, átéri az egész világot, rajta a *gomb*, aminek különben semmi értelme sem volna, az ezüstgombos öv megfelelője lehet csupán. Mindez így együtt sehol sem talál-

ható, s a magyar monda mai formájában értelmetlen. Összefüggését csak a vogul világteremtés-rege világítja meg. Nyilván belőle származik.

A vogul monda első felében szereplő föld-felhozatal szintén ismeretes nálunk, csak még töredékesebb formában, s már nem eredeti funkciójában, azaz nem világteremtésről szóló szövegben. Néhány ördög-mondában illetve lidérc-történetben Isten az ördögtől csak úgy tud megszabadulni, vagy egy ember a szolgálatában álló lidércetől, hogy elküldi a tenger fenekére homokot hozni, ami nem sikerül neki, s az ördög vagy lidérc nem tér vissza soha. Itt tehát már csak a világteremtéssel kapcsolatos feladatot találjuk, magát a teremtés mozzanatát nem, s a demiurgosz is átalakulóban van ellenséges lénnyé (bár még „szolgálatában van” Istennek). Az ördög mint a demiurgosz utóda igen általános a hasonló mondákban, a madáralakúnak elképzelt lidérc pedig még közelebb áll az eredeti fogalomhoz, ugyanis a legrégebbi változatokban Isten segítőtársa vizimadár képében merül le a tenger fenekére homokért. Érthető tehát, miért éppen a lidércre vitték át ezt a motívumot az eredeti történet elhomályosulása után.

Ez a sajátos homok-felhozatal mindenképpen kapcsolatban van az idézett teremtés-mondával, amely Kelet-Európától Szibérián keresztül Észak- sőt Dél-Amerikáig el van terjedve, és mindenütt lényegileg azonos.⁵ Mindnek az a közös magva, hogy Isten segítőtársával egyetértve teremti a világot, társát leküldi homokért a tenger fenekére, ami annak csak többszöri, sikertelen kísérlet után sikerül, s a felhozott fövényből teremti a földet. A segítőtárs, sőt nem egyszer maga az Isten is vizimadár képében jelenik meg, vagy a leküldött demiurgosz változik át útközben vizimadárrá, mégpedig oly módon ahogy az Óceániában és Ausztráliában is általános a primitív mítoszokban: felölti az illető állat bőrét.⁶ Itt tehát valószínűleg az eurázsiai síkság és Észak-Amerika egyik ősmítoszával van dolgunk. Kelet-európai népeknél ebből Isten és az ördög vetélkedése fejlődött ki, és olyan részletek, amelyekben az ördög valamiképpen megrontja a teremtést. Például elrejt egy darabot a szájában a felhozott földből, s mikor Isten szavára növekedni kezd a felhozott göröngy, a szájában levő iszap-darab is dagadni kezd, hogy ki kell köpnie, s ebből támadnak a hegyek. Vagy Isten elalszik, s az ördög bele akarja taszítani a vízbe; de amint különböző irányban viszi a part felé, a föld abban az irányban mindig megnagyobbodik (és sok más elképzelés).⁷ Ezek a részletek nincsenek meg egy XV—XVI. századi orosz legendában: Isten a Tiberias-tengeren találkozik a sáttánnal, s kérdi tőle: „Ki vagy?” — „Isten”, feleli az. „Hát engem kinek neveznek?” — „Az Istenek Istenének”. Erre nem bántja, hanem leküldi a tenger mélyére homokért, a felhozatal sikerül, s ebből lesz a föld. Kárpáti oroszok szerint két galamb hozza fel a földet,⁸ más szöveg szerint az ördög, és részt is vesz a világ teremtésében. Egy ukrán karácsonyi ének szerint Isten Szent Pétert és Pált küldi le földért a tengerfenékre, hiába, végül maga hozza fel. Van olyan bolgár monda is,⁹ ahol Isten és az árnyékából lett ördög szerződést köt a világ felosztására, de Isten később megbánja, és angyalt küld le a szerződés ellopására. Az angyal megmutatja az ördögnek, hogy fel tud hozni homokot a tenger fenekéről, s kérdi, meg tudná-e tenni ő is. Az ördög elindul, de félútról visszafordul megnézni, nem lopta-e el az angyal feltett kincsét. Ezután végleg lemerül, visszafelé nehezen tud feljönni a teherrel, s az angyal már száll az ég felé az irat-

² *Uno Harva*: Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker. Helsinki. 1938 (FFC 125), 114—127; *Dähnhardt*: i. m., 95—107; *Strausz Adolf*: Bolgár néphit. Bp. 1897, 13: leköpi, azért nincs végig körömmel bevonva, vagy Isten befelé fordítja a csúnyaságot.

³ Lásd Harva, Dähnhardt, Strausz id. munkáit valamint *М. Драгомановъ: Забележки върху славянских религиозно-этических легенди*. СбНУ 10, (1894); *Д. Зеленін: Russische (Ost-slavisches) Volkskunde*. Berlin—Leipzig. 1917, *A. Van Gennep: Manuel de folklore français contemporain* III. Paris. 1947 műveket valamint Milovan Gavazzi és Faragó József tájékoztatásait a délszláv, bolgár és román anyagra vonatkozóan, amiért ezután mondok nekik köszönetet.

⁴ *Munkácsi Bernát*: Vogul népköltési gyűjtemény I—IV. Bp. 1892—1902. Lásd I, 145 VIII. sz.

⁵ *Vö. Harva*: i. m., 89—109, *Dähnhardt*: i. m., 2—79, *Munkácsi*: i. m. I. köt. II. sz., 1—2 és *A. H. Веселовский: К вопросу о дуалистических космогониях. Этнографическое обозрение* 1890/II, 32—49.

⁶ Erre a motívumra: *Lucien Lévy-Bruhl: La mythologie primitive*.² Paris. 1963. 204. NB. Munkácsi az állatbőr felöltésével képzelt átalakulást újkeletűnek tartja, ezért a VIII. sz. változatát is; ez természetesen tévedés.

⁷ *Strausz*: i. m. 5—23, *Dragomanov*: i. m. II, 3—21, *Dähnhardt*: i. m. 38—59, *Harva id.* helye bolgár, sok ukrán, orosz, egy bolgárral egyező román, erdélyi cigány, altaji tatár és votják adattal.

⁸ *Strausz*: i. m. 23 = *Dähnhardt*: i. m. 44—45.

⁹ *Strausz*: i. m. 8—9.

tal. Hiába reptül utána az ördög, már csak a talpából tud egy darabot kiharapni. Azóta hiányzik az emberek talpából is egy darab.¹⁰

Szlovének elbeszélése szerint¹¹ kezdetben csak Isten volt és a tenger. Isten leszállt a tenger mélyére, de amint megkapaszkodott a fenéken, körme alá szorult egy kis sárdarab; ebből lett a föld. Egy szlovák mondat Dähnhardt idéz,¹² amely már a homokfelhozatalt nem is tartalmazza, de világosan kapcsolatban van a fenti változat-sorral: Isten szállt a magasban, és földet vitt ruhájában. Ahová szórta, síkok, hegyek és termékeny völgyek támadtak. Az ördög hajszolta, és részt követelt a teremtsébről, de nem kapott. Akkor kiszakította a ruhát, de abból csupa szikladarab hullott ki. Ezért lettek a Tátra csúcsai olyan kopárak és terméketlenek.

Látható, hogy közelebbi szomszédainknál hiányoznak olyan részletek, amelyek még töredékes mondánkban is megvannak: Isten és egy másik személy — ördög — együttes munkálkodása, a másik személy hoz homokot, s itt a legősibb formának, a madáralakú szereplőnek is megőriztük elhomályosult emlékét, ami Kelet-Európában ismeretlen, s a felhozatal nem sikerül, ami az ősi mondák első részét tartotta fenn. Nyoma sincs viszont nálunk a szomszédnépek máig gazdagon továbbélő dualisztikus továbbfejlesztéseinek. (Hogy a dualisztikus fejlődés másodlagos, az egészen világos török népek mondáiban¹³.) És erősíti a kopott monda kapcsolatát szibériai népekével az elsőként tárgyalt emberteremtés-monda fennmaradása is: ha ilyen részletek fennmaradhettek, amelyek csak honfoglalás előtti keleti örökség töredezett maradványai lehetnek, akkor a nagyon kopott homokfelhozatal is inkább ilyen korból származhat, amely még ebben az állapotában is tartalmaz valami jellegzetes részlet-egyeztet elhomályosult formájában.

További kérdés, ugor vagy török hagyományból maradt-e fenn nálunk. Ha arra gondolunk, hogy az idézett Reguly-szövegben együtt van a homok-felhozatal az övből lett Urallal és a porrá-vált emberekkel, akkor egyszerűnek látszik a megoldás: mindhárom motívum ugyanannak a mondának különvált részlete. A kérdés azonban nem ilyen egyszerű. Az ugoroknak van egy másik elképzelésük is a földnek és földi dolgoknak eredetéről: Numi Tarem láncon eresztí alá az égből. Maga az idézett monda is először így adja elő a teremtséget: Isten láncon bocsát alá egy kis földet, s azon áll az első ember háza. Ezután kell neki homokot hoznia a tenger fenekéről a világ megalkotására. Láthatóan két különböző eredetű mítosz keveredik itt össze. S minthogy a láncon-lebocsátás Harva szerint kizárólag az obiugorok és kamcsadálók hagyománya, a másik pedig óriási területen el van terjedve, többek közt a török-mongol népek körében is, nyilvánvaló, hogy az előbbi az eredeti ugor képzet, s a homok-felhozatal utólagos átvétel a török népektől. S itt az ugorok déli, tatár szomszédai is számításba jöhetnek, mint átadók; ebben az esetben pedig már a magyaroktól való szétválás után került volna hozzájuk ez a hagyomány. Ezideig, sajnos, senki sem végzett alapos vizsgálatot arra nézve, mi egyezik legközelebbi rokonaink hagyományaiban tatár szomszédai anyagával. Amíg ez a kérdés nincs tisztázva, sosem tudhatjuk, miként értelmezzük az olyan megfeleléseket, amelyek obi-ugorokkal és török népekkel egyaránt összekapcsolnak: az ugor-együttélés korából származó török hatásnak, vagy külön-külön kapott török elemnek a szétválás után.

A föld körülövezése és a homok-felhozatal nem egyedüli maradványa nálunk a vogul teremtsé-elképzeléseknek. Ugyanígy megtalálható a láncon alábocsátott ember, a láncon függő ház képzete is. A vogulok a következőképp beszélik el.¹⁴ „Joli-Tarem (= alsó-ég = föld) anyánk két

¹⁰ Szerb variánsát lásd *Vuk Stefanović Karadžić*: Srpske narodne pripovijetke. Beograd. 1863, 2 és uő.: Srpske narodne pjesme. II. U. Beču 1845, 84—85.

¹¹ *Dragomanov*: i. m., 20.

¹² *Dähnhardt*: i. m. I, 58.

¹³ Egy változat világosan meg is mondja (*Veszeloovszkij*: i. m., 32—49 = *Harva*: i. m., 95): Ülgen teremti a vízben úszó iszapból Erliket, aki először nagy barátja volt, később vetélkedni kezdett vele, és fölébe akart emelkedni.

¹⁴ *Munkácsi*: i. m. I. köt. VII. sz., 128.

ég, két menny közt hétszeres vaslánc végén függő várában ül. Hosszú ideig ül avagy rövid ideig ül, egyszer csak im a föld megteremtésének kora eljött. Numi-Tarem bátyja szól: „Te, testvér, most szállj le az alatt levő földre, az ember korabeli világot, az ember idejébeli világot kell megteremteni!” A hétszeres vaslánc, melyen a vár függött, most levágódott, s Joli-Tarem anyánk im alászallott. . .”

Ugyanott VIII. sz., 135. lap: „Egy asszony s öreg ember élnek. Tarem atya, Tarem apa ezüstívű íves bölcsővel bocsátotta őket felülről alá. Vaslánc végén Numi-Tarem atyjuk alvidéki zúgó szélet támaszt: a fölső tenger végére viszi őket; Földvidéki zúgó szélet támaszt: az alsó tenger végére emeli őket. Az öreg egy napon Numi-Tarem atyjához könyörög: „Numi-Tarem apám, nekem egy háztérületnyi nagyságú szent földdarabot bocsáss alá!” Miután egy napig éltek, miután két napot eltöltöttek, Numi-Tarem atyjuk egy ház nagyságú szent földdarabot bocsátott neki alá. . .”

A magyar megfelelők mesében kerülnek szemünk elé. Mailand székelyföldi meséi közt¹⁵ szerepel a „Disznóficó”, akinek hosszú kalandorozatok után el kell válnia feleségétől, s a világ végén, az „ég rámaán túl”, egy gyémánt palotában, arany láncon lógó arany bölcsőben nyugszik, amikor a királykisasszony rátalál.¹⁶

Ugyanabban a gyűjteményben olvassuk a 489. lapon: „Virágfi János elévette az aranyalmát, úgy felhajította, mentől jobban nem lehetett, s lett belőle tizenkét emeletes palota egy kakas lábára, egy aranycsillaghoz egy aranylánccal felkötve, s arra fordul, amerre az áldott nap.” Egy másik mesében pedig¹⁷ a halhatatlanság királynéjának „a világ végénél, a folyó fölött, a levegőben függő várát” találjuk.

Ezek mellé a párhuzamok mellé odatehetjük Dürenkova sőr-tatár hősénekeinek egy részletét is, ami bizonyos vonatkozásban közelebbi párhuzam meséinkhez.¹⁸ „A hős így szól: „ereszkedjék le nekem arany udvar az égből, hosszú láncon lógó legyen!” Akkor megállván körülnézett; az égből villogva mint a nap, csillogva mint a hold arany udvar ereszkedett alá. Az égből három láncon függő volt az.” Ennek az éneknek elején a megszületett hős is már ebben az arany udvarházban él, s az arany létráról leesik a ház hamujába; később pedig, ellenségei megsemmisítése után „visszatért az aranyos udvarházba. Leugorván lováról fölment az arany létrán.” Megjegyzem, hogy Munkácsi regéiben is ezüst létrán jár fel Numi Taremhez fia tanácsért. (Például az idézett VII. sz.-ban a 138. lapon.)

Itt tehát hármass egyezést találunk magyar, obi-ugor és abakáni (sőr-tatár) folklór-elemek közt, mint aminőről ballada-tanulmányomban emlékeztem meg:¹⁹ az Abakán vidékéről kirajzott karakirgizek, továbbá vogulok és magyarok egyaránt őrzik egy mitikus hősének azonos elemeit (lásd az Alapamüs-eposzt). S ha ezek valamint a Prützkova által felhozott öltözkébeli egyezések²⁰ esetleg bizonyulhatnak késői átvételeknek a vogulok mai, déli szomszédaitól, kevésbé valószínű ez a láncon lebocsátott palota esetében, mert ez a képzet az obi-ugoroknál egyedül meglevő, a törököknél pedig hiányzó teremtsé-elképzeléssel függ össze. (Esetleg volt valami ősrégi kapcsolat obi-ugorok, magyarok és az Altajvidék — legalábbis a sőr-ok — között?)

Az ördög — a magyar „első ember” — további tevékenységéről nem tudunk azon kívül, hogy „lovat ki birt furmálni”. (A Kálmány által felsorolt további adatok arra, hogy az ördög

¹⁵ *Mailand Oszkár*: Székelyföldi gyűjtés. Bp. 1905 (MNGY VII), 411—412.

¹⁶ *Berze Nagy* is összeveti a Disznóficót obiugor elemekkel a Magyarság Néprajza² III. köt., 286. *Karjalainen*: i. m. Religion der Jugravölker I, 8 és *Krohn*: Magische Ursprungsrunen FFC 52,99 és 234 alapján.

¹⁷ *Arany László—Gyulai Pál*: Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből. Pest. 1872 (MNGY I), 375.

¹⁸ *Dürenkova*: i. m., 21: 19. sor.

¹⁹ *Vargyas Lajos*: Kutatások a népköltés középkori történetében II. A honfoglaláskori hősi epika továbbélése balladánkban. Ethn., 1960. 512—514. NB. az ott felsorolt vogul párhuzamokhoz még hozzá kell venni *Munkácsi*: i. m. I. köt. VI. sz., 116—118-at is.

²⁰ *H. Ф. Прюткова*: Типы верхней одежды народов Сибири. Ленинград. 1961.

találta fel a kártyát, dohányt, pálinkát, puskát stb., már késői eredetűek lehetnek, és valóban az ördöggel mint rossz lélekkel vannak kapcsolatban.) A vogul énekek, a sokat idézett VIII. ének is és sok más igazi kultúr-héroszként szerepeltetik az első embert, aki állatok fajtáit „hozza el”, vagyis teremti, vejsze, nyíl és hasonló eszközök készítését végzi el először, vagyis tanítja meg rá az emberiséget. Ezek az elemek nálunk már feledésbe mentek.

Van azonban a kultúr-hérosznak egy tevékenysége, ami nálunk is fennmaradt mesés formában, ha nem is az obi-ugor műveltségéből: a nap és hold megszerzése. Az idetartozó mesék²¹ kezdőképe egyik-másik szövegben még világosan elárulja, hogy nem elrablott égitestek visszaszerzéséről van itt szó, hanem az emberiség számára történő első megszerzésről. „A kirá országába setéccség tanyázott, nem vót ott se nap se hód se csillag. Gyertyáná vettek, gyertyáná szántottak, meg gyertyáná arattak is. A nap tizenkétfejű, a hód kilencfejű, a csillag meg hétfejű sárkányná vót.”²² „Vót egy országnak egy fővárosa, melyben se a nap, se a hold, se a csillagok nem sütöttek. A király kihirdette, hogy amelyik fel tudja hozni a napot, a holdat és a csillagokat, azt fizet, amit kíván.”²³ Több változat viszont már úgy adja elő a motívumot, hogy a sárkányok elrabolták az országból az égitesteket, s vissza kell szerezni. Három testvér indul el a mese törvényei szerint, de tulajdonképp csak a legkisebb cselekszik, a másik kettő azalatt aluszik. Hídnál találkozik a sárkányokkal, akik lovon érkeznek, s vagy lovuk oldalán vagy a nyeregbe felakasztva hozzák az égitesteket, vagy a sügyellő, heveder alatt, néha pedig a ló homlokán. Amint a hős megöli őket, az égitestek fölszállnak az égre, és a város fokozatosan megvilágosodik. Szerepel még egy mitikus kovács, aki megmenti a testvéreket a sárkányok anyjának üldözésétől. Világosan látszik még a mítosz-mag, amin a mesés világkép és cselekmény-főlépítés alig változtatott.

Török-mongol népeknél hősénekebe ágyazva maradtak fenn az egykori kultúr-hérosz motívumok.²⁴ Potanin „Tung Karattü kán”-ról szóló énekében a hős kaland-sorozat végén elnyeri

²¹ Vö. *Berze Nagy János*: Magyar népmesetípusok I–II. Pécs. 1957 319* típus. A felrolt 30 változatból azonban csak 12 tartalmazza motívumunkat: *Merényi László*: Sajóvölgyi népmesék. Pest. 1862 I, 1 nyeregkápán az égitestek; *Ipolyi Arnold*: Magyar Mythologia. Pest. 1854, 237, 264: a sárkányok felfalták a napot, holdat, csillagokat: körülhordoznak egy táltost és csikáját, homlokukon nap, hold, csillag világítanak; a királyfi végül visszaszerzi az igazságot. Uo. 580: a sárkányok lovának hevedere, sügyellője majd homlokszíja alól szabadítja ki. M. Nyr., 1879, 373: csak a holdvilágot szabadítja ki a szörny nyelve alól (Háromszék m.). *Kálmány Lajos*: Szeged népe III. Szeged. 1891, 160: „Nap-, Hold-, Csillagkirálykisasszonyokat” rabolnak el a sárkányok; ezek megölésekor az égitestek otthon feljönnek az égre. *Pintér Sándor*: A népmeséről. Losonc. 1891, 120: mikor a sárkányok várához érnek, meggyel fel egy-egy égitest az égboltra (Nógrád m.). *Beke Ödön*: A pápavidéki nyelvjárás. Bp. 1905 (Nyelvészeti Füzetek, 17), 66: nyeregkápára kötve. *Horger Antal*: Hétfalusi csángó népmesék. Bp. 1908 (MNGY X), 182: a császár követelésére az égigérő társsal leveteti az égről a világító testeket, és tarisznyájában viszi haza. Három hétig nem látnak, nem tudnak dolgozni, akkor újra visszaeresztik. *Berze Nagy János*: Népmesék Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megyéből. Bp. 1907 (MNGY IX), 60: a lovak oldalán hordozzák. *Horger*: i. m., 407: lovak oldalán hordozzák, a sárkány megölése után felszállnak az égre. *Kálmány Lajos*: Ipolyi Arnold népmesegyűjtőmunkája. Bp. 1914 (MNGY XIII), 26: a sárkányok homlokát megvakarja, az égitestek felöppennek az égre. Ethn., 1925, 65: az elrabolt égitestek a lovak homlokán vannak (Jászsószentgyörgy).

²² *Berze Nagy*: i. m. 1907, 60–61, Heves m.

²³ *Horger*: i. m., 407, Brassó m.

²⁴ С. Н. Потанин: Очерки Северо-Западной Монголии. Вып. IV. Материалы этнографические. Санктпетербург. 1859. 110. sz., 379. lap, 10. sor; *Wilhelm Radloff*: Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Südsibiriens. St. Petersburg. I–X. 1866–1904, I. köt. VII. sz., 248–251. Ez utóbbit *Berze Nagy*: i. m. 1957 is idézte más lappalammal I., 386-on. Az égitest-szerző kultúr-héroszokra jó áttekintést nyújt E. M. Мелетинский: Происхождение героического эпоса. Москва. 1962. 26, továbbá paleo-ázsiai formáira 45–47. Megjegyzendő, hogy *Berze Nagy*: i. m. 1957, I, 384–385-on idéz a miénkkel egyező két román mesét, amelyek azonban nem egységes variánsok; a minket érdeklő égitestek ott pincében vagy egy erdőben levő ládában vannak. Uő. idézi I, 386-on J. Bolte–G. Polivka: Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm 1–4. Leipzig. 1913–1930 III, 288-at: napot—

feleségét, de isten-apósától nem kap hozományt, azért ellopja tőle a napot és holdat; az előbbi keblébe dugja, az utóbbit tompora mögé akasztja a nyeregbe, és ellovagol. „Ezért süt most nap és hold a földön az embereknek, de Terj-kánnál örökös a sötétség.” E mondat kétségtelenül kultúr-héroszra utal, s ezt az is megerősíti, hogy isten-apósához menet állatokkal találkozik, amelyeket lenyilaz, s azok „csodás nagyságúból mai nagyságúvá” válnak. Világos, hogy egyes állatfajták „megszerzéséről”, teremtéséről van szó itt is. Radloff hősénekeiben pedig az aranyos mellű, ezüstös hátú hős ellopja a napot és holdat, amazzt lova füléhez köti, emezt a farkához. Tehát mindkét esetben a kultúr-héroszok hordozzák úgy az égitesteket, mint meséinkben az eredeti tulajdonos-szörnyek, akik néha elrablóik a kincseknek.

Az idézett mesetípus Berze Nagy és Honti katalógusai szerint ismeretlen Európában. Maga a meseváz, amelybe az égitest-szabadítás bele van illesztve, egészében is, részleteiben is, formulaszerűen egyezik keleti rokonnépeinknél, de az égitest-szabadítás motívuma nélkül. Ott is megvan, hogy a három fiú a hídhoz ér, ahol letanyáznak; a hídon a sárkány lova megbotlik, mire az felkiált, hogy csak nem a (néven nevezett) hős van itt; előre érzi vesztét, s majdnem szó szerint egyező szóváltás keletkezik köztük; gyakran itt következik egy később tárgyalandó birkózás, a végén pedig ott is a kovács pusztítja el az üldöző sárkány-anyát fogójával és olvasztott ólommal-arannyal, amint bedugja éles nyelvét a várkapu alatt. Ezeknek az elemeknek egyezése alapján állapította meg Solymossy 1922-ben — az égitest-szerzés párhuzama nélkül — mesénk keleti eredetét.²⁵ Tehát egy keleti, mitikus tartalmú hősmesébe olvasztotta bele népünk a szintén keleti ősmítoszt. Hasonlóról sem mesei sem mítosz-formában nem tudunk szomszédainknál vagy más európai népnél.

Hasonlóan archaikus az a világ-elképzelés, amit még többfelé följegyeztek a magyar nyelvterületen. Eszerint a földet egy vagy három (ritkán négy, hét) cethal tartja a hátán, amelyek a világtengerben úsznak; időnként egyik oldalukról a másikra fordulnak, olyankor van földrengés. Néhol cet helyett ökrörről, bivalyról tudnak, amely szarvai közt tartja a földgolyót.²⁶ Ez az elképzelés egy Japánig és Szumátráig nyúló hiedelem-hagyomány finnugor-török változata.²⁷ Dörbőti,

holdat—hajnal rabolt el három sárkány három éve. Három fiú farkasok segítségével megöli őket, és visszaadja az égitesteket a világnak. Uő. idéz *Dragomanov*: i. m.-ből rutén mesét: három fiú csillagot, holdat és napot hordozó lovat fog el búza-érzés közben. Ezek a magyar mese-motívum átszivárgásai szomszédainkhoz.

²⁵ Vö. *Munkácsi*: i. m. IV/I, 351 vogul, *Mészáros Gyula*: Csúvas népköltési gyűjtemény. Bp. 1912, 345–350 és *Radloff*: i. m. IV, 80 és 397–405 szövegeivel.

²⁶ *Kálmány*: i. m. 1893, 9 Temesköz-Lőrincfalva. Magyarszentmihályon 4 a cetek száma. *Jankó János*: Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe. Bp. 1893, 186 = Ethn., 1891, 273 = Ethn., 1894, 272: nyolc faluban 3, 4, 7 cetről, egyben pedig helyettük bivalyról tudnak. Uo., 230: Tordán 3, Aranyosszéken 4, Torockón 5 cetről beszélnek, ezek hét vagy tizenhárom évenként megfordulnak, olyankor van földrengés. *Berze Nagy János*: Baranyai magyar néphagyományok. Pécs. 1940 III, 321–322: három adat 4 cetről s egy további 4 medvéről; ezek egymás vállára dobják át a földet, ha elfáradnak, ilyenkor remeg a föld. Uo. II, 611: a földet ökrök tartják, s ha egy dongólégytől megrázkódnak, reng a föld. Ethn., 1896, 99: Bács megyében a földrengést hal okozza. Uo. 1907, 218: Alsó-Fehér m. Oláhlapad — egykor vegyes lakosú falu — román lakossága szerint egy vagy több hal tartja a földet, fordulások okozza a földrengést. Uo. 1916, 83: Feketekörösvölgy több falujából egy vagy több halra van adat, ha másik oldalukra fordulnak, földrengés van. *Gönczi Ferenc*: Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár. 1914, 181: 4 cet, mozgásuk földrengés. *Berze Nagy*: i. m. 1940 II, 621-en hivatkozik *Limbay*: Magyar daltár II, 231-re: „Hej de mégis ing az asztal, lóg a pad, Tán a cethal megfordult a föld alatt.” E dalszöveg a képzet egykori általános ismeretere enged következtetni. Uő. hivatkozik *Radloff*: i. m., *Dähnhardt*: i. m. adattaira valamint további művekre, amelyeket *Harva*: i. m. teljesebb áttekintése után nem érdemes idézni.

²⁷ Lásd *Harva*: i. m., 27–33, *Zelenin*: i. m., 397 (helymegjelölés nélkül): oroszoknál a cetek száma 3, mozgásuk földrengés. *Strausz*: i. m., 19–20 és *Harva* bogumil írásokból idézi: 4 aranyos cet vagy két közönséges cet tartja a földet. (Az utóbbiak a bibliai Behemót és Leviathan nevekkel volnának azonosak.) *Д. Мариюнов*: Народна вера и религиозни народни обичаји.

burját, tunguz, szojet, kalmük, tibeti, hindu és észak-amerikai indián hit szerint teknősbéka tartja a földet, s ha megmozdul, földrengés vagy vízözön keletkezik; balabanszki burjátoknál óriás halról beszélnek, amely földrengést okoz, ha másik oldalára fordul; altaji törökök három halról tudnak, fejük kötlen az égi oszlophoz van kötve, hogy ne hajtsák túl mélyre, mert akkor özönvíz lesz; oroszoknál (helymegjelölés nélküli adat szerint) egy vagy több hal tartja a földet; votjákoknál három nagy hal, mozgásuk földrengést okoz; mordvinoknál a tambovi kormányzóságban egy nagy hal. Távolabbi változatok: ainuknál „gerinchal” tartja a földet, az okozza a földrengést; japánok „földrengéshal”-ról tudnak, Siamesben nagy hal a központi hegy alapja, szumátrai batakoknál sárkány húzza a földet a tengerben, rángatása okozza a földrengést.

A bivaly és ökör hasonmása: fekete bika, sőt néha bivaly, megtalálható az Iszlám hatása alá került török népeknél és araboknál. Kirgizek szerint szarvai közt tartja a földet; krími tatárok szerint óriás hal úszik a tengerben, azon bika áll, szarvai közt van a föld; ha elfárad, egyik szarváról a másikra veti, akkor reng a föld; votjákok szerint fekete bika tartja a földet. Cseremiszek szerint (Kirks körzetben) a vízben rák úszik, azon bika áll szarvai közt a földdel; ha fejét rázza, reng a föld; egyik szarva már letört, ha a másik is letörik, vége a világnak. Kaukázusban, Egyiptomban mindenütt bikát képzelnek a föld tartójának. Arabok hite szerint a vízben úszó óriás halon szikla van, azon áll a bika. Altaji teleutok elképzelésében négy bika tartja a földtányért; ha mozognak, reng a föld. Indiában, Tibetben négy elefántot képzelnek a föld alá, azok pedig egy teknősen állnak.

Amint a felsorolásból kitűnik, a bika-elképzelés a volgai finn népek közé is eljutott. Az utóbbiaknál tehát mind a két állat előfordul: a hal is meg a bika is, akárcsak nálunk. Eszerint a magyarok két területen is kaphatták ezt a képzetet: vagy még a Volga vidékén, vagy a finnugor rokonoktól függetlenül, már az Iszlám által befolyásolt török népektől — esetleg a Kazár birodalomban.

Országszerte élő népszokás lehetett hajdan a pünkösdi király-választás. Az 1600-as évek óta találkozunk emlegetésével, s a „pünkösdi királyság” fogalomra vált a „rövidéletű uralomra”, s így máig élő elnevezés. A szokás lényege az volt, hogy valami versennyel: lóversennyel, bikafékezéssel, birkózással és hasonlóval, ritkábban választással kijelölték a pünkösdi királyt. Ez aztán egy évig vagy egy napig uralkodott a legények fölött, ő volt a bálgazda, kocsmbában, mulatságban a község számlájára fogyasztatható. Néhol azonban nemcsak a versenyt kellett megnyernie, hanem azt is ki kellett állania, hogy szedett-vedett ruhában, rossz gebén, fakarddal, papírkoronával fején végigvonult a falun, s a lakosság hamuval tölt fazekakkal, törött edénnyel meghajigálta.²⁸ E szokás magyarázatáért is keletre kell mennünk. Az újbabiloni korból ismert az az ünnep (akitu), amelynek nyomai a sumér időkig visszakövethetők, s Perzsián keresztül egész keleten elterjedt; a tavaszi nap-éj-egyenlőség idején ülték, s tartalma a következő: egy gonosztevőt vagy bolondot királynak tettek, aki parancsolhatott, ehett-ihatott, a háremnőkkel szórakozhatott tetszése szerint, az ünnepek után azután megkorbácsolták és felakasztották. Ez a szokás az év végén különösen ártalmasnak vélt gonosz szellemek kijátszásának volt szánva. I. sz. első századában ez az ünnep még általános volt a Fekete-tenger északi felében. A késői perzsa birodalomban újkor számárra-öszvérre vagy lóra ültetett „bolondkirályt” vittek végig a városon, vízzel-hóval

чаи. СбНУ XXVIII. София. 1914, 35: bolgároknál is él a hagyomány, hogy bivaly tartja szarvai közt a földet. Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Hrsg. von E. Hoffmann-Krayer—H. Bächtold-Stäubli. Berlin—Leipzig. 1927: „Erdbeben” címszava németeknél csak arról tud, hogy egyetlen adat szerint a tengerben valami nagy állat okozza a földrengést.

²⁸ A magyar adatok jegyzékét és hiányos összefoglalását lásd A Magyarság Néprajza² IV, 148, 258 és II, 360, 386-on. Újabb összefoglalását: *Dömötör Tekla*: Naptári ünnepek, népi színjátások. Bp. 1964, 116. *Jókai* Egy magyar nábob c. 1853-ban megjelent regényében is feldolgozza bizonyára személyes élmények alapján, mivel néprajzi közlésből még nem ismerhette. Ott kifüggesztett kendőt kellett a lovasoknak elkapni.

öntözték, ő pedig legyezte magát, mintha melege lett volna; tehát a kiűzött telet jelképezte. Joga volt aznap estig azt venni el a kereskedőktől, amit akart. Azután igyekezett eltűnni, mert ha a nép elkaphatta, meghajigálta és elverte. Lhasszában újkor a láma helyett egy ideig helyettese, a Jalno uralkodott, ennek helyettese pedig az *újévi király* volt. A kettő verekedett, hajigálta egymást, végül az újévi királyt halálra kínozták. Szamarkandban újkor — ami ott a hatodik hónap első hét napján volt — céllövő versenyt tartottak, majd az utolsó napon *lóversenyt*, s aki a kitett aranyérmét el tudta kapni, egy napra király volt. Erről a szokásról i. sz. VIII. századából származó adatok emlékeznek meg.²⁹ Ferghanában, Taskentől délkeletre i. sz. 618—907-ből származó adatok szerint a *tavaszi újévi ünnep* a király és a főemberek két pártra oszlottak, mindegyik választott egy harcost, aki páncélba öltözött harcolt a másikkal. A tömeg is részt vett a küzdelemben téglát és követ hajigálva a küzdőkre. Mikor az egyik harcos meghalt, a küzdelem lefolyásából jósltak az új év szerencsés vagy szerencsétlen kimenetelére.³⁰

Bármily hézagosan tudjuk is követni a szokás keleti útját, annyi kétségtelen, hogy a magyarság vagy egyes részei azokon a területeken ismerhették meg, amelyek a Fekete-tengertől és a Kaukázustól északra valamint a Káspi-tó és a belső-ázsiai hegyvidék közt terülnek el; mert mind a verseny (Szamarkand, Ferghana), mind a pótkirály-választás (Fekete-tenger északi partjai) és annak meghajigálása (Ferghana, Lhassza, Perzsián) megtalálhatóak hagyományainkban. Mai hazánk területén ennek a hit- és szokás-együttesnek egy másik ágát ismertük meg: a tél-kihordást, „kiszehordást”, ami a Balkántól Nyugat-Európaig szabályos változat-sorban terjedt el kelet felől. Az előbbi szokás azonban Európában ismeretlen.³¹

Minden folklór-terület közül kiemelkedik a mese a benne található keleti eredetű, nyugaton ismeretlen hagyomány-elemek tekintetében. Ez az a nagy gyűjtőmedence, ahová a hitvilág, ősköltészeti műfajok: teremtés-mítoszok és mitikus hőselemek, sőt a régi szokások elemei is összefolytak átköltött alakban. A magyar mesekincs különállása az európai anyagban, ezen belül pedig sok keleti vonása már korán felhívta magára kutatóink figyelmét. Először a katalógus-készítők állapították meg: Honti és Berze Nagy. Az utóbbi külön is többször rámutatott mesekatalógusa *-os számainak jegyzeteiben. Solymossy pedig számos tanulmányában foglalkozott ilyen összefüggé-

²⁹ *Waldemar Liungman*: Traditionswanderungen Euphrat-Rhein. Helsinki. 1937—1938. (FFC 118—119), 61—72. Vö. *Vargyas*: i. m. 1947, 82—83 továbbá *Dömötör*: i. m., 134—138. Az akitu-ünnepre vonatkozó legfontosabb irodalom — Komoróczy Géza szíves összeállítása szerint — a következő. *S. A. Pallis*: The Babylonian Akitu Festival. København. 1926. *A. Falkenstein*: A kiti-Fest und a kiti-Festhaus. Festschrift J. Friedrich zum 65. Geburtstag. Heidelberg. 1959, 147—182. *W. von Soden*: Beiträge zum Verständnis der neuassyrischen Briefe über die Ersatzkönigsriten. Festschrift für Prof. Dr. V. Christian ... zum 70. Geburtstag. Wien. 1956, 100—107. *W. G. Lambert*: A Part of the Ritual for the Substitute King. Archiv f. Orientalforschung, 18, 109—112 1957—58. *Uő.*: The Ritual for the Substitute King: a New Fragment. Uo. 19, 119, 1959—60.

³⁰ *Eduard Chavannes*: Documents sur les Tou-Kihe (Tures) occidentaux. Paris. é. n., 148. Erre az adatra Nagy Tibor figyelmeztetett, vö. *Vargyas*: i. m. 1947, 83. Tartalmilag és területileg távolabbi változatokat *James G. Frazer*: Az aranyág. Ford. Bodrogi T. — Bónis Gy. Bp. 1965, 157—160.

³¹ *Lásd Liungman*: i. h. valamint Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens: Pfingsten, Kampf, Laetare, Neujahr, Ostern, Fastnacht címszavait. Nyomok: *Van Gennep*: i. m., 937 télkihordás, ahol a megszemélyesített korbáccsal verik, továbbá a verekedés nyomai III; 934. lapon és a hamuval-hajigálás 1050-en. De szokásunk együttese és lényeges részei sehol sem ismeretesek. (Lásd még *Zelenin*: i. m. valamint a többi idézett mű negatív vallomását.) Egyetlen közeli párhuzam néhány Plzeň környéki morva faluból való (*Frazer*: i. m., 170): pünkösdkor fakéregbe öltözött, virággal díszített, papírkorona királynak kell lovon elmenekülnie lovas üldözői elől. Ha sikerül, a következő évben is király marad, s számláját társai fizetik a kocsmban. De ha nem, vesszővel, fakarddal elverik, s képletesen lefejezik. Ez a szokás a magyar átvételének látszik. Tudjuk, hogy Morvaországban még a XVII. században is voltak magyar szörványok.

sekkel. Magam a hősének és ballada kapcsolatainak vizsgálata közben fedeztem föl nagyarányú egyezéseket a két távoli terület és a két műfaj anyagában.³²

Legfeltűnőbb közös szereplője mindkét műfajnak a táltosparipa. Minden hősnek kell rendelkeznie csodás képességű paripával, akinek első és legfontosabb tulajdonsága, hogy repülni tud égi és földalatti világban egyaránt. Pl. a sőr-tatár Kesz-kán korbáccsal „nem-üthető lovát” repülés közben mégis megüti, mire ló és lovas eszméletlenül száguld: „Ennek a világnak határain túlmenve a második világon végignyargalt. Másminő naptól, másnemű holdtól megvilágított földön vágatott. A második világon véges-végig nyargalt, még mindig nem tért eszméletre. A második világ határain túl is tovább haladt; fölemelkedett a harmadik világba. Félhomályos naptól, félhomályos holdtól bevilágított földre jutottak ki. . .”³³ Az ugyancsak sőr-tatár Mergen kán előbb az égen keresi elrabolt nővérét, azután lemegy a föld alá.³⁴ „. . . ment, ment olyan földön, ahová még álomban sem jut el a képzelet, ahová a tűnődésben sem jut el a gondolat, ott jár . . . Csak a föld alatt lehet, így szólva lovát arra a vidékre hajtja, ahol a föld füstlyuka van. Mergen kán ezen át a föld hét rétege alá bocsátkozik alá. . .”

Ugyanígy viszi a magyar táltosló is gazdáját: „Ülj fel most reám, de fogantozz meg jól, mert éppen felszököm a tizenhetedik égnek háta megé veled. Mikor megtörtént, kérdi a lova a Csinos Vitéztől: No, hol vagy? Mit nem állhatsz? Azt mondja a vitéz: a hévséget nem állhatom. Megszöki a ló magát, egyszerre viszi a földnek éppen a legbelsőbb gyomrába. Megkérdezi ismét a ló: No, mit nem állhatsz? Feleli a vitéz: a föld nehéz bűzit nem állhatom. Megszöki a ló magát, visszaszökik éppen oda, ahol a vitéz két bátyja állott. . .”³⁵ Ezek a hősénekbeli paripák is ugyanúgy változtatják alakjukat, mint a magyar és európai mesében, és ugyanúgy tudnak beszélni is, előre figyelmeztetik gazdájukat a veszélyre, megmondják nekik, mi a teendő. Még megszerzésük is egyezik: meséinkben általános, hogy a hősnek szeméten legelő gebét vagy hitvány csikót kell választania, abból válik táltosparipa. A belső-ázsiai Alpamüs-eposzban is kimegy az ifjú a méneshhez, pályájába háromszor kerül bele ugyanaz a hitvány csikó; végül beletörődik, hogy azt kell választania, s szárnyas paripa válik belőle.

Ezek az általános tulajdonságokon túl azonban vannak olyan egyéni vonásaik is, amelyek külön is összekötik a magyar meséket a belső-ázsiai hősénekekkel. Seholy az európai mesében nem ismeretes tudomásom szerint az a vonás, ami legfeltűnőbb kapcsolat meséink táltoslova és a török hősök csodás lovai közt, hogy gyakran hat-hét-nyolc lábuk van. Schiefnernél: „Als vorüber war die Hochzeit, Hiess Kara Chan seine Leute Im ein Ross mit sechs der Füsse Aus der Rosstabune fangen.”³⁶ „Sattelt dann für seine Tochter Rasch ein Ross mit sechs der Beine.”³⁷ Minthogy ezek a csodás lovak „hősi lovak”, amire a török népeknek külön szavuk van, akárcsak nálunk a táltosparipa, ezek repülni is tudnak, tehát sokszor nem is lábukról van szó, hanem szárnyukról. „Világospej paripa hat szárnyal jött ki a föld alól.”³⁸ „A te lovad, amelyen lovagolsz, hatszárnyú világospej paripa.”³⁹ „Akinek hátszóva a nyolclábú. . . (s a ló nevét mondja). . .”⁴⁰ „Felesége fölült a hatlábú paripára. . . és hazatért.”⁴¹ A hősnek különböző feladatok közt három lovat is el kell fognia, közülük a harmadik nyolc szárnyú.⁴² A gyermek hatlábú paripát kap a lótolvaj üldözésére.⁴³

³² Vargyas Lajos: Szibériai hősének-elemek a magyar mesekincsben. Néprajzi Közlemények, VI/I 1961, 3–15.

³³ Durenkova: i. m., 37.

³⁴ Uo., 111.

³⁵ Kriza-kézirat másolata a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában.

³⁶ A. Schiefner: Heldensagen der Minussinschen Tataren. St. Petersburg. 1859. 9. sz. 370. sor.

³⁷ Uo. 2. sz. 765. sor.

³⁸ Durenkova: i. m., 77 37. sor.

³⁹ Uo. 44. sor.

⁴⁰ Potanin: i. m., 348 85. sor.

⁴¹ Uo. 572. lap 174. sz.

⁴² Uo. 181. sz., 600.

⁴³ Radloff: i. m. V. köt. 3. sz., 530. sor.

Sőt vogulok énekeiben is hatlábú volt a jávorszarvas az „ember-előtt”, s amikor a „manó-ember” elejti, négylábúvá változtatja, hogy az „emberkor”-ra elejthető legyen.⁴⁴

Magyar mesékben ez a vonás gyakori. „Akkor látja Bruncik királyfi, hogy a lúnak hat lába van. — Mi a csuda, neked hat lábod van? — Az ám, én tátos vagyok, de a csikósok azt nem tudták, nem is törődtek vellem — én sem üvélek.”⁴⁵ „Alighogy kiértek a méneshől, egyszer csak megrázkódik a rongyos csikó, s olyan széltől fogantatott, hatlábú táltosparipa lett belőle, hogy csak párját kellett volna keresni.”⁴⁶

Allandóan visszatérő eleme meséinknek a hősök birkózása. Néha választást engednek egymásnak: „Hogy küzdjünk, karddal vagy derékbul? — Derékbul, mert az szerencsésebb.”⁴⁷ Hősénekeiben is sokszor kezdődik a párba j karddal vagy lándzsával, s miután nem tudnak kárt tenni egymásban, folytatják birkózással. Bizonyos esetekben pedig éppúgy „megbeszélnek”, hogyan fognak vívni, mint meséinkben: nyíllal, karddal vagy birkózással. „Treffen sich die Heldenpaare, Werden sie mit Pfeilen schiessen? Werden mit dem Schwert sich hauen? Werden sie den Ringkampf wählen? . . . Und beginnt mit ihm zu ringen.”⁴⁸ „Als die Helden sich begegnen, Schlagen sie sich mit den Schwertern Ohne Schaden zuzufügen. Steigen beide von der Rossen, Fangen beide an zu ringen. . .”⁴⁹ „Stossen sie sich mit den Speeren, Doch nicht stechen ihre Speere; Wollen mit den Schwertern schlagen, Doch nicht schneiden ihre Schwerter. Packen sich an ihren Leibern. . .”⁵⁰ Párba jójznak karddal, az szikrázik, eltörik, nyíllal, nem járja fedett mellüket; végül birkóznak több évig, a hegy síksággá változik lábuk alatt.⁵¹

Régiesebb állapotokra utal azonban, ahol meg sem próbálják a fegyvert, hanem mindjárt birkózni kezdenek. Meséinkben ennek a birkózásnak formula-szerű előadása van: belevágják egymást a földbe térdig, övig, nyakig. Például: „. . . összeültek. A tizenkétfejű sárkány mungyá térgyig vágta a kirájit a földbe, az is kiugrott, a sárkánt gatyakötésig vágta be, akkor oszt neki ment, úgy meffojtotta, mint egy kutyát.”⁵² „Aval feljött a sárkány, kérte Szépmező Szárnyát: hogy küzdjünk, karddal-e vaj küzdéssel? Azt mondja Szépmező Szárnya: derékből, mert szerencsésebb! Küzdeni kezdenek. Béütötte Szépmező Szárnyát térdig a földbe. Szépmező Szárnya kiszökött, béütötte a sárkányt egész nyakig. Aval levágta a hétfejűt. . .” Hasonlóan bánik a kilencfejűvel: „A sárkány béütötte Szépmező Szárnyát térdig a földbe. Szépmező Szárnya kiugrott, és béütötte ő es a sárkányt. Akkor kiugrott megint a sárkány, és béütötte Szépmező Szárnyát derékig a földbe. Szépmező Szárnya kiugrott, megmérgeződött, és béütötte egész nyakig a kilencfejűt. Levágta mind a kilenc fejét.”⁵³

⁴⁴ Munkácsi: i. m. IV, 309–310.

⁴⁵ Kovács Ágnes: Kalotaszegi népmesék. I–II (UMNGY V–VI) Bp. 1944. I, 108.

⁴⁶ Merényi László: Eredeti népmesék. I–II Pest. 1861. II, 5–7. Meg kell jegyezni, hogy bolgár és szerb-horvát hősénekekben mint a hős lovának neve szintén előfordul a képzet: „Sesztokrili”, „Sesztokrilovics” = hat szárnyú. Lásd Hrvatske narodne pjesme. Skupila i izdala Matica Hrvatska. Zagreb. V–VI. N. Andrić: Ženske pjesme. 1909, 1914, V., 17 13. sz., VI. 9. és 48. sz. X. N. Andrić: Haremskej pričalice i bunjevačke grokalice. 1942, 145 5. sz.; B. Raić: Narodno blago. Subotica. 1923, 68 27. sz.; C. Vamešev: Народни песни отъ Софийско и отъ близките краища. . . СБНУ 43 София. 1942, 69 24. sz., 245. lap 104.sz.; СБНУ 44, 108 101. sz.; Г. Иванов: Народни песни отъ Шуменско. СБНУ 42. София. 1936. 89, 26. sz. Ez nem jelenti ugyan, hogy ezeknek a népeknek folklór-anyagában megvan a hatlábú-hatszárnyú táltosló képzete, de annyit jelez, hogy valami elhomályosult formáját valahonnét örökölték. Valószínű, hogy a bolgárok steppei elődeitől maradt fenn az egykori képzet elhomályosult emléke, s a bolgároktól került át a szomszédos szerbek és horvátok hagyományába.

⁴⁷ Pl. Horger: i. m., 408.

⁴⁸ Schiefner: i. m. 1. sz. 1223. sor.

⁴⁹ Uo. 10. sz. 150. sor.

⁵⁰ Uo. 2. sz. 568. sor.

⁵¹ Potanin: i. m. 110. sz.

⁵² Berze Nagy: i. m. 1907, 20.

⁵³ Horger: i. m., 408.

Hasonló jelenetekkel találkozunk a szibériai epikában is. Egy burját-mongol történetben a hős segítőtársa, a „hegygörgető” úgy belevágja ellenfelét a földbe, hogy csak lábujja látszik ki belőle.⁵⁴ A hős fölemeli ellenfelét az égig, földhöz vágja, hogy az mélyen besüllyed a földbe; a másik ellenfél erősebb, azzal kilenc évig birkózik.⁵⁵ Máshol előbb az első segítőtárs birkózik, de az ellenfél erősebb, belevágja a földbe, hogy betöri a földet homlokával, és térdig belefúródik. Akkor a második kezd birkózni, az is betöri a földet homlokával, de már csak mellig szakad a földbe.⁵⁶ Egy jakut énekben a vitéz úgy belevágja a rézembert — a nyolcfejú hőst — a földbe, hogy zuhanásától nyolc öl mélységig besüpped.⁵⁷ Szó szerinti megfelelésre mutatott rá Berze Nagy: a csuvas Kancafit birkózáskor térdig, derékig, fejig vágják a földbe, de mindig kiugrik, és végez ellenfeleivel.⁵⁸

Ez a motívum egy bolgár énektípusban is élénk bukkan, bár nem minden változatában fordul elő: a medvével birkózó hős égig emeli ellenfelét, s földhöz vágja, hogy az kilenc araszra besüllyed a földbe.⁵⁹

Már idéztem László Gyula kép-összeállítását,⁶⁰ aki egy szkíta verettől kezdve különböző népvándorláskori leleteken keresztül perzsa miniatúráig és középkori, magyar falfestményekig valamint miniatúrákig mutatja be egy azonos képtípuson ugyanennek a mitikus birkózásnak ábrázolásait. Ilyen jeleneteknek, mégpedig valami hősnék formájában már meg kellett lenniök a szkítáknál is és azóta változatlanul minden steppei nomád nép költészetében.

Már Solymossy fölfigyelt arra, amit idézett példánkban is megfigyelhetünk, hogy meséink *sárkány*a egészen más lény, mint a nyugati mesékben.⁶¹ Nálunk a sárkány mindig emberalakban elképzelt 3—12 fejű szörny, aki lovon jár, asztalnál eszik-iszik, buzogányt hajít a levegőbe, és birkózik ellenfeleivel. Pontosan ilyenek a démonikus ellenfelek az altaji-szajani török-mongol hőségekből. Az alvilági démonok, a Hattyúasszony, a Jilbägän, Sibeldj vagy Mangüsz mindig emberformájú 3—25 fejű szörny, aki mindig lovon jár, a hőssel birkózik, mint egy ellenséges hős. Ez annyira általános a régies hőségekből, az eddig idézett kiadványokban, hogy részletes felsorolástól el is tekinthetünk.

Sajátos eleme meséinknek a mágnes-hegy, amit néhol „Akastyán-hegynek” mondanak. Ez valahol a világ távoli sarkában áll, a hős csak griffmadárral tud elröpkülni felette, vagy nem tud róla elszabadulni.⁶² Thompson új motívum-indexe⁶³ mit sem tud erről a képzetről. Megtaláljuk viszont a szibériai hőségekből. Az abakáni énekekben többször szerepel mint *vashegy a világ végén*, ahová az égiek küldik el a mitikus hőst.⁶⁴ Másik énekben úgy jut fel a csikó a Vashegyre gazdájával, hogy a nap—hold előtt hajlong segítségért, majd a „Nyírfáról” (= világfa) letöret egy ágat,

⁵⁴ Potanin: i. m., 200 36. sz.

⁵⁵ Uo. 133. sz., 427.

⁵⁶ Uo. 176. sz., 585.

⁵⁷ Uo. 186. sz., 632.

⁵⁸ Berze Nagy: i. m. 1957 I, 386, ahol idézi Mészáros: i. m., 345—350-et.

⁵⁹ Васил Стоин: Народни песни отъ средна северна България. София. 1931, 325 41. sor; *uő.*: Българската народни песни отъ източна и западна Тракия. София. 1939, 1624—25; СбНУ 7, 83 3. sz. Ivanov: i. m., 96 24. sz.

⁶⁰ Vargyas: i. m. 1960, 499. Vö. László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944, 421—428 és XL—XLIV. tábla; *uő.*: A népvándorláskor művészete Magyarországon. Bp. é. n., 107—118 „A kozmikus párviadal” fejezet.

⁶¹ Solymossy Sándor: Népmeséink sárkányalakja. Ethn., 1931, 114—132.

⁶² Vö. Berze Nagy: i. m. 1957 728* típus = Hans Honti: Verzeichnis der publizierten ungarischen Volksmärchen. Helsinki. 1928 (FFC 81) 320* = AaTh² 322*. Az ott idézett *Merényi László*: Dunamelléki eredeti népmesék. Pest. 1863, 161—164 és M. Nyr., 1877, 421 Veszprém megyei adathoz Kovács Ágnes szíves szóbeli közlése alapján hozzáférhetjük Szabolcs megyei gyűjtéséből a következőt: mágnes sziget mellett van a nagy hegy, amelyre griff viszi fel a hőst. A képzethez lásd *Mircea Eliade*: Le chamanisme et les techniques archaïques de l'extase². Paris, 1968, 216: La montagne cosmique.

⁶³ Stith Thompson: Motif-Index of Folk Literature². (FFC 184.) Helsinki. 1971.

⁶⁴ Radloff: i. m. II. köt. 16. sz. 760. sor.

az segíti fel őket a tetőre, ahol legyőzik az üldöző szörnyet.⁶⁵ Másutt a következőképp írják le: „Wo der Mond, die Sonne sinket. Fließt ein Meer in weiter Ferne, Steht ein Berg dem Himmel nahe. Auf dem Eisenberge wachsen sieben hohe Lärchenbäume, Die bis in den Himmel ragen.”⁶⁶ A hős ott öli meg Jedai Kánt, az alvilág urát, hét kutyáját összekötözve bezárja az *Aranyhegybe*, nehogy elszabaduljanak, mert akkor eljönne a világ vége.

Könnyen magyarázható, hogy későbbi képzetek hatására a Vashegy, a nagy veszélyek helye átalakul Mágneshegyggyé, aminek éppen az a veszélye, hogy mindent magához ránt. Minthogy ez a képzet is ismeretlen Európában, nagy a valószínűsége, hogy szintén a szibériai eposzokból illetve világ-elképzelésből maradt fenn meséinkben.

Idevehetjük még azt a gyakori motívumát meséinknek, hogy a hős a sárkányok megölése után palotájukat minden kincsével-jószágával együtt *aranyalmává* változtatja, és zsebében viszi haza.⁶⁷ Sór-tatár hőségekből ugyanígy változtatja át elrabolt feleségét vagy menyasszonyát s egész elrabolt népét-jószágát aranygyűrűvé vagy fülbevalóvá, és zsebében vagy fülén viszi haza, ahol újra visszaváltoztatja.⁶⁸

Ha most ezeket az általános, vagy legalább is több mesékben előforduló elemeket még kiegészítjük egy-egy mesetípusunk keleti megfeleléseivel, továbbá azokkal az általános elemekkel, amelyeket már korábban fölfedeztek kutatóink, akkor látjuk, mennyire telítve van mesekincsünk a szibériai epika és a tőlünk keletre élő népek folklórjának elemeivel. Gondoljunk Solymossy megállapításaira mese-formuláinkról,⁶⁹ ahol kimutatta a hős és a boszorkány találkozásakor elhangzó formuláról: „Köszönd, hogy öreganyádnak szólítottál”, hogy az arab világtól a Kaukázusig nyúló szöveg-hagyományba tartozik, és a matriarchális örökbefogadás emlékeit őrizi, „Hol volt, hol nem volt” mesekezdő formulánkról pedig, hogy a finnugor és török nyelvekben általános formája a bizonytalan idő kifejezésének (pl. „hosszú ideig ment, rövid ideig ment”, „ment, nem ment” és hasonló);⁷⁰ gondoljunk továbbá a Solymossy és Berze Nagy által kimutatott keleti típus- és motívum-egyezésekre.⁷¹ Vegyük hozzá az újabban kimutatott egyezéseket, amelyek könnyebben hozzáférhető helyen láttak napvilágot, mint a „Möndölöcskék” típusában fenntartott túlvilágjárás részleteket,⁷² a Szívtelen anya balladával kapcsolatban idézett „Vizi Péter és Pál” meséjét és a keleti hősnékhez fűződő párhuzamát,⁷³ és utoljára de nem utolsóként azt a sokféle elemet, ami a sámánhitből fennmaradt meséinkben, amint Diószegi könyvéből ismerjük.⁷⁴ Ha mindezt egybe-látjuk, akkor kapunk teljes képet arról, mennyire erős a kapcsolata meséinknek a hősnék korai,

⁶⁵ Schiefner: i. m. 2. sz.

⁶⁶ Uo. 5. sz. 529. sor.

⁶⁷ Pl. Berze Nagy: i. m. 1907, 6—9.

⁶⁸ Dörenkova: i. m. 25. sz. 59. lap; 12. sz. 21. lap 1. bekezdés; továbbá 140., 171. és 209. lap. Berze Nagy: i. m. 1957 I, 239-en egy magyarral teljesen egyező román motívumot idéz, valamint ugyanabból a gyűjteményből egy másikat, ahol a várat dióvá változtatják; *Bolte—Polivka*: i. m. II, 314 alapján pedig arab mesét, ahol a várat golyóvá varázsolják. Míg az utóbbi a török hagyomány kisugárzása lehet, addig a románokhoz a magyaroktól kerülhetett.

⁶⁹ Solymossy Sándor: A matriarchátus nyomai a folklórban. Társadalomtudomány, 1921.

⁷⁰ Solymossy Sándor: Hol volt, hol nem volt. MNy., 1922, 105.

⁷¹ Solymossy Sándor: Népmeséink keleti rokonsága. Akadémiai Ért. 1922, 22; *uő.*: Keleti elemek népmeséinkben. Ethn., 1922, 30; *uő.*: Magyar ősvallási elemek népmeséinkben. Ethn., 1929, 133; A magyarság Néprajza² III, 282—283 (Berze Nagy); *Berze Nagy*: i. m. 1957 csillagos számai: 530* (= Honti: i. m. 467), 319*, 59*, 136*, 320* (= Honti 463).

⁷² Vargyas Lajos: Keleti párhuzamok Tar Lőrinc pokoljárásához. Műveltség és Hagyomány, V, 37—54. Bp. 1963; *uő.*: Ungarisch-slavisches Beziehungen in Höllenfahrtlegenden. Das heidnische und christliche Slaventum. Acta II. Congressus internationalis historiae slavicae Salisburgo-Ratisbonensis anno 1967 celebrati. Wiesbaden. 1969, 126—131.

⁷³ Vargyas: i. m. 1960, 509—510.

⁷⁴ Diószegi Vilmos: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Bp. 1958. III. fejezet: Az égig érő fa megmászása és a sámánjelölt felavatása; *Berze Nagy*: i. m. 1957 530* sz. = Honti: i. m. 467. sz.

mitikus formájával, amiben messze túlmennek a nyugati meséken, de azonfelül még számos egyéni szállal is kapcsolódnak a kelet-európai és szibériai területhez, az ural-altáji és kaukázisi népek folklórjához.

Ez a kapcsolat és az előadott többi műfaj kapcsolata még jelentősebbé válik, ha az összes eddig feltárt honfoglalás-előtti, keleti párhuzamaink keretébe állítjuk. Diószegi a sámánhit egészét tudta kimutatni a magyar hagyományból, részint élő hiedelem formájában, részint különböző folklór-műfajok elemei közt széttöredezve: mesében, gyermekjátékban, regősénekekben, ráolvasásokban és képes ábrázolásokban. Kodály munkássága nyomán⁷⁵ már egészen világos, hogy dalaink egy részének kvintváltó-ötfokú formája szorosan kapcsolódik a Volga-kanyar vidékének zenéjéhez, sok más típusa pedig a szibériai török népekig és Kínáig tart széleskörű rokonságot. Nagy valószínűséggel állíthatjuk sirató énekeinkről és a belőlük sarjadt dallamokról, hogy egy óeurópai dallamfajtának leszármazói, amit mi valószínűleg az ugor együttélés kora óta ismerünk.⁷⁶ Balladaink is jelentős elemeket őriznek a szibériai hősepikából az új műfaj szellemében átalakítva, sőt egy esetben a Kaukázus költészeti hagyatékából is örököltünk.⁷⁷ Még népi líránk is megőrizte egykori, keleti dalformáinak hagyományát: az egyversszakos lírai dal máig túlnyomó népdalaink között, amelyben a két, párhuzamos képből álló tartalom és annak különböző formái megoldása beletartozik egy olyan széleskörű hagyományba, amely a volgai és szibériai török népeken keresztül Kínáig húzódik, amint Lükő Gábor kimutatta.⁷⁸

Ezek az elemek időrendbe állítva — vagyis az egyes népekkel összefüggő kapcsolataink időrendjébe — a következő rétegeket adják.

Az ugor együttélés korából származik: a siratódallam és rokonai, teremtszövegeink töredékei, a sámán varázsenek bűvölő szava („haj”), s talán egyes motívumok a sámánhitben is (agancsos fejdísz); továbbá, ha nem az obi-ugorok tatár szomszédaitól származik, akkor egy korai ugor—magyar—altáji török egyezés emléke az Alpamüs-eposz költőgetési jelenete és a teremtés elképzelése láncon leeresztett teremtményekkel — a belőle fejlődött mesés-mitikus képzetekkel együtt.

Ugoroknál és törököknél egyaránt meglevő, nyelvlélektani eredetű elem: a „Hol volt, hol nem volt”-féle mesekezdő formula.

Belső-ázsiai törököktől: balladaink hősenek-elemei, a „Möndölöcskék” alvilág-járása, az Égitest-szabadító kultúrhérosz-monda, meséink sárkánya, táltos-lova, több motívuma és típusa, a sámánhit legfeltűnőbb és leggazdagabban képviselt jelenségei (pl. a táltosok állatalakú párviadala).

Volgai törököktől: népzeneink régi stílusa (ez inkább területi kapcsolat), teremtszövegeink homok-felhozatala, a világ elképzelése cethallal és bivallyal-ökörrrel, meséink birkózási jelenete. (Az utóbbi belső-ázsiai is lehet.)

Fekete-tenger melléki vagy turkesztáni törököktől: a pünkösdi király szokása.

Általános török eredetű (helyhez és időhöz nem köthető): lírai dalaink egystrófás, két párhuzamos képből álló formája.

⁷⁵ Kodály Zoltán: A magyar népzene². Bp. 1943. II. fejezet: A népzene ősrétege. Lásd még László Vikár—Gábor Bereczki: Cheremis Folksongs. Bp. 1970.

⁷⁶ Szabolcsi Bence: Osztják hősdalok — magyar siratók melódiái. Ethn., 1933, 91; uő.: Osztják és vogul dallamok. Újabb adatok a magyar népi siratódallam problémájához. Ethn., 1937, 340. Vargyas Lajos: Угорский слой в венгерской народной музыке — Ugrische Schicht in der ungarischen Volksmusik. Acta Ethn., 1950, 161—196; uő.: Ugor réteg a magyar népzeneben. Kodály-emlékkönyv. Bp. 1953, 611—657; uő.: Totenklage und Vorgeschichte der Ungarn. Festschrift für Walter Wiora. Kassel. 1967, 623—627.

⁷⁷ Vargyas Lajos: Kutatások a népballada középkori történetében. III. A „Kőműves Kelemen” eredete. Néprajzi Értesítő, 1959, 5—73.

⁷⁸ Lükő Gábor: A magyar népdalszövegek régi stílusa. Néprajzi Értesítő, 1957, 5—48.

Kaukázusi: a Falba-épített feleség verses mondája és meséink egy fordulata („köszönd, hogy öreganyádnak szőlőtől”).

Ez a sokféle eredmény egymást is alátámasztja. Nem arról van szó tehát, hogy kiragadott példákat hozunk kapcsolatba egykori, keleti rokonainkkal vagy szomszédainkkal, hanem hogy népi műveltségünk szinte valamennyi műfajban rendkívül gazdagon őrzött a legutóbbi időkig maradványokat a honfoglalás-előtti, jórészt steppei hagyományokból, s ezek a keleti származású műveltségi elemek tovább éltek az európai műveltségi formák közt is, és egyénivé színezték a magyar népi műveltség arculatát.